

Być człowiekiem wierzącym w nauczaniu papieża Benedykta XVI

Being a man of faith in the teaching of Pope Benedict XVI

Dominika Żukowska-Gardzińska^a

^a Dr hab. Dominika Żukowska-Gardzińska, prof. UKSW, <https://orcid.org/0000-0002-9335-7927>,

Instytut Nauk Teologicznych, Wydział Teologiczny, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

Abstrakt: Zanim Benedykt XVI został papieżem nazywany był często pancernym kardynałem. Jako prefekt Kongregacji Nauki Wiary służył Kościołowi jako teolog chroniący dogmatów i ortodoksji. W wielkim bogactwie tekstów i przemówień, które po sobie pozostawił obecna jest jego osobista, ale też stanowiąca fundament jego własnej teologii odpowiedź na pytanie, co to znaczy być człowiekiem wierzącym. Niniejszy artykuł stanowi analizę wypowiedzi kardynała Josepha Ratzingera – Benedykta XVI, a ich idea przewodnia czyli wiara w Boga, która przemienia człowieka, czyni go „nowym” według biblijnego rozumienia tego pojęcia, wyznacza metodę czytania i interpretacji tekstów. Zastosowana metoda analityczno-krytyczna pozwala wydobyć najbardziej skondensowane treści i przekonania autora w związku z jego wizją wiary. Z wybranych fragmentów wylania się model chrześcijanina, na który składają się cechy i predyspozycje Josepha Ratzingera rozwinięte i przekształcone poprzez osobiste doświadczenie wiary, osadzone na fundamencie Tradycja Kościoła katolickiego.

Słowa kluczowe: personalizm, wiara, Benedykt XVI, człowieczeństwo

Abstract: Before Benedict XVI became Pope, he was often referred to as an armoured cardinal. As Prefect of the Congregation for the Doctrine of the Faith, he served the Church as a theologian protecting dogma and orthodoxy. Present in the great wealth of texts and speeches he left behind is his personal, but also the foundation of his own theology, answer to the question of what it means to be a believer. This article is an analysis of the speeches of Cardinal Joseph Ratzinger – Benedict XVI, and their guiding idea, namely faith in God, which transforms man and makes him “new” according to the biblical understanding of this concept, determines the method of reading and interpreting the texts. The analytical-critical method used makes it possible to extract the most condensed contents and convictions of the author in relation to his vision of faith. From the selected passages, a model of a Christian emerges, consisting of Joseph Ratzinger’s characteristics and predispositions developed and transformed through his personal experience of faith, set on the foundation of the Tradition of the Catholic Church.

Keywords: personalism, faith, Benedict XVI, humanity

Wprowadzenie

Zanim Benedykt XVI został papieżem nazywany był często pancernym kardynałem. Jako prefekt Kongregacji Nauki Wiary służył Kościołowi jako teolog chroniący dogmatów i ortodoksji. W wielkim bogactwie tekstów i przemówień, które po sobie pozostawił obecna jest jego osobista, ale też stanowiąca fundament jego własnej teologii odpowiedź na pytanie, co to znaczy być człowiekiem wierzącym. Niniejszy artykuł stanowi analizę wypowiedzi kardynała Josepha Ratzingera – Benedykta XVI, a ich idea przewodnia czyli wiara w Boga, która przemienia człowieka, czyni go „nowym” według biblijnego rozumienia tego pojęcia, wyznacza metodę czytania i interpretacji tekstów (Ratzinger, 1999; 2000). Zastosowana metoda analityczno-krytyczna

pozwała wydobyć najbardziej skondensowane treści i przekonania autora w związku z jego wizją wiary. Z wybranych fragmentów wylania się model chrześcijanina, na który składają się cechy i predyspozycje Josepha Ratzingera rozwinięte i przekształcone poprzez osobiste doświadczenie wiary, osadzone na fundamencie Tradycja Kościoła katolickiego.

1. Duchowe fundamenty Benedykta XVI

Dnia 11 października 2011 r. Benedykt XVI wydał list apostolski w formie motu proprio *Porta fidei*. Jego publikacja związana była z zapowiedzią Roku

Wiary, którego początek został przewidziany na 11 października 2012 r., w pięćdziesiątą rocznicę otwarcia Soboru Watykańskiego II (SWII, 1964; 1965). Już samo to powiązanie tematów i rocznic wiele mówi o duchowych fundamentach tego papieża. Na październik 2012 r. zostało zwołane przez Benedykta XVI Zgromadzenie Ogólne Synodu Biskupów, którego temat brzmiał: *Nowa ewangelizacja mająca na celu przekazywanie wiary chrześcijańskiej*. Osobista idea papieża zyskała w ten sposób przestrzeń, aby rozwijać się w refleksji całej wspólnoty kościelnej. Papieska inicjatywa zmierzała ku temu, by cały Kościół odnowił świadomość swej wiary a chrześcijanin realnie i w każdej sytuacji korzystał z jej owoców. Dla Ratzingera bowiem wiara nie była czymś zewnętrznym wobec osoby, ale rzeczywistością, która kształtuje indywidualne wybory i decyzje oraz sprawia, że człowiek odczytuje sens swojego istnienia.

W swym klasycznym dziele pt. *Wprowadzenie w chrześcijaństwo* (2018) kard. Ratzinger skoncentrował się na analizie słów Credo od pierwszego *wierzę* do ostatnie *amen*. Najważniejszym, najbardziej oczywistym, ale równocześnie najtrudniejszym aspektem chrześcijańskiej wiary jest fakt, że ma ona charakter osobowy. Nierzadko bowiem mówi się, że nawet najbardziej zadeklarowani chrześcijanie potrafią wierzyć kulturowo, z racji zwyczaju i wychowania, nie zaś z poziomu nawrócenia i doświadczenia spotkania. Zasadnicze sformułowanie tego najgłębszego poziomu brzmi: wierzę w Ciebie. Tak rozumiana wiara jest spotkaniem z osobą Jezusa Chrystusa, a za Jego pośrednictwem z osobowym Bogiem, w Trójcy jednym.

2. Wiara wprowadzająca we wspólnotę z Bogiem

Osobowy charakter wiary sprawia, że to co wydarza się podczas relacji Bóg – człowiek ma swoje realne konsekwencje w pozostałych przestrzeniach, w jakich człowiek uczestniczy: rodzina, wspólnota Kościoła, społeczeństwo. Wiara wprowadza w te relacje cnotę miłości. Kardynał pisze, że wiara domaga się wręcz związku z miłością. W poszukiwaniu odpowiedzi na pytania czym jest miłość Benedykt XVI zaproponował trzyetapową ścieżkę. Pierwsza

to zrozumienie, że Bóg nie tylko kocha człowieka, ale jest miłością (Benedykt XVI, 2022, s. 152). W stwierdzeniu tym kryje się przekonanie, że miłość nie jest tylko określeniem Boga. Nie stanowi jednej z jego wielu cech. Oznacza, że On jest tą rzeczywistością i że ona nie podlega zmianie, przedawnieniu, że nie definiuje się w oznaczeniach *więcej* lub *mniej*, że nie dzieli się na miłość wzrastającą i malejącą. Jest trwała, niezmienna i wszechogarniająca. Znaki Bożej miłości widoczne są w dziele stworzenia. Jednak pierwszy moment objawienia się tej miłości to tajemnica wcielenia, kiedy Bóg stał się człowiekiem. Miłość staje się ucieleśniona. To jest, wyjaśnia papież, sens i realizm Nowego Testamentu (Benedykt XVI, 2005, nr 12). Osobowe przyjęcie tej prawdy sprawia, że rozumie się, iż życie każdego człowieka nie jest bezużyteczne i mało wartościowe (Benedykt XVI, 2022, s. 153). Trzeci poziom to uświadomienie sobie jak „konieczną i nagłą sprawą jest obdarzenie Go taką samą miłością” (Benedykt XVI, 2022, s. 154). Miłość to nadzwyczajna moc, która daje ludziom siłę do odważnego i bezinteresownego zaangażowania się w sprawy sprawiedliwości i pokoju – tak mówi o niej papież z Niemiec (Benedykt XVI, 2009, Wprowadzenie).

A zatem autentyczna wiara, oparta właśnie na osobowym spotkaniu z Miłością prowadzi do świadectwa dawanego w wierze. Papież dostrzega tutaj potrzebę akcentowania personalistycznego rysu wiary (Burgos, 2010; Gacka, 2014). Chodzi mu o ożywienie jej jako osobowego spotkania w Jezusie Chrystusie z Bogiem, który ogarnia człowieka swoją wiernością, niezawodną bliskością i miłością. Autentyczna wiara nie zamyka człowieka w przestrzeni jego prywatnych spraw. Nie powinna być uznawana za prywatną sprawę wierzącego. Wierzący dochodzi do dojrzałej wiary we wspólnocie Kościoła. Potrzebuje wspólnoty, aby prawidłowo rozwijać relację osobową z Bogiem, ponieważ ona sama zasadza się na uczestnictwie w życiu innych (Wojtyła, 1979, aneks), nigdy w egotycznym zamknięciu na świat (Ratzinger, 2018, s. 89). „My” wierzących nie jest dodatkiem, ale treścią relacji osobowej z Bogiem. Dlatego do istoty wiary należy służba innym i współistnienie z nimi. Ta kluczowa prawda, że wiara jest osobowa ma więc swoje konsekwencje społeczne.

Papież Benedykt XVI musiał jednak przypominać, że chrześcijanie zbyt często działają w przekonaniu, mylnie zakładając, że należący do Kościoła mają już zbudowaną relację osobową z Bogiem i zamiast o to dbać, zabiegają o społeczne, kulturowe i polityczne konsekwencje wiary. Tymczasem odnowa Kościoła i rzeczywistości wokół, dokonuje się przez świadectwo wiary osobowej. Nie inaczej. Idea, że człowiek jest osobą, kształtuje całą wizję świata (s. 99). Tym bardziej wiara w zmartwychwstanie zmienia optykę funkcjonowania. „*Wiara, która działa przez miłość*» (Ga 5, 6) staje się nowym kryterium myślenia i działania, które przemienia całe życie człowieka (por. Rz 12, 2; Kol 3, 9-10; Ef 4, 20-29; 2 Kor 5, 17) (Benedykt XVI, 2011, nr 6). Wyznanie wiary nie może być zatem recytacją słów. Nie jest przyjęciem teorii religijnej. *Wierzę*, pisze Ratzinger można by przetłumaczyć jako *oddaję się*. Wiara ugruntowuje się w zwrocie całej osoby w kierunku osoby Boga, a więc w akcie nawrócenia (Ratzinger, 2018, s. 86). Zadaniem człowieka wierzącego jest rozpoznawać znaki czasu we współczesności. Jest to zobowiązanie przynależne każdemu z nas do stawania się żywymi znakami obecności Zmartwychwstałego w świecie (Benedykt XVI, 2011, nr 15).

Personalistyczny model wiary zakłada także, że może być ona pogłębiana i że będzie wzrastała, gdy zacznie być jest przeżywana jako doświadczenie miłości i łaski. Wtedy się umacnia, utrwała. Zaczyna oddziaływać poprzez praktyczne konsekwencje w życiowych decyzjach i wyborach (Benedykt XVI, 2011, nr 7). Z tego powodu wiara nie może być uważana za sprawę prywatną. Staje się aktem wolności, a to z kolei oznacza również wzięcie odpowiedzialności społecznej za to, w co się wierzy. Z tego powodu Benedykt XVI podkreślał, że wyznanie wiary jest aktem zarówno osobistym jak i wspólnotowym (Benedykt XVI, 2011, nr 10). Aby dotrzeć do tego, co istotne i podstawowe w wierze, papież proponował wrócić w rozważaniach do pierwotnej wersji symbolu apostołskiego opartego na dwustronności pytania i odpowiedzi: *Czy wierzysz? Wierzę*. Dialogiczna postać tej wersji ujawnia dużo dokładniej istotę relacji, jaka się rodzi i która egzystencjalnie przemienia człowieka (Ratzinger, 2018, s. 88). Prowadzi do przemiany postaw, w tym przede

wszystkim do zmiany nastawienia wobec ludzkiego istnienia. *Co się dzieje, gdy zostaję chrześcijaninem. Gdy przyjmuję imię Chrystusa?* (Ratzinger, 2018, s. 88). Kard. Ratzinger odpowiada *stwierdzam, że On [Chrystus] jest wzorem człowieka i miarą człowieczeństwa* (Ratzinger, 2018). A owa miara człowieczeństwa określa drogę i zobowiązuje.

Akt wiary nie jest jednak sytuacją jednej decyzji, ale procesem. Dodatkowo, szczególnie we współczesnych czasach, gdzie zawęża się pole tego co pewne i właściwe, wiara staje w obliczu szeregu pytań. Papież Benedykt XVI jako człowiek religii, ale zarazem naukowiec i badacz uważał, że Kościół nie tylko może, ale wręcz powinien pokazywać relację nauki i wiary. Na tej płaszczyźnie nie może być konfliktu, ponieważ obie rzeczywistości, dążą do prawdy (Benedykt XVI, 2011, nr 12). Chrześcijanin ma świadomość, że współpraca nauki i wiary będzie owocna i rozwijająca tylko wtedy, gdy wiara będzie spotkaniem z osobą Jezusa Chrystusa. Realizacją owego Credo naprawdę. Katolicyzm musi być zatem osobowym spotkaniem i doświadczeniem osoby, a nie jedynie postawą trwania i bezmyślnego celebrowania obrzędów, wzorców kulturowych, rodzinnej czy narodowej tradycji.

3. Odwołanie do św. Tomasza z Akwinu

Wyjaśniając sens słowa *wierzę*, Kardynał odwoływał się do ujęcia zaproponowanego przez św. Tomasza z Akwinu. We *Wprowadzeniu w chrześcijaństwo* uznał za kluczowe zrozumienie treści wypowiedzianych w odniesieniu do Boga. Trzy poziomy zawierzenia sformułowane są w pojęciach: *wierzę, że jest Bóg, wierzę Bogu i wierzę w Boga* (Tomasz z Akwinu, 1975, 2-2, q.11, a; Salij, 2021, 78-83).

Poziom pierwszy wyraża się w wyznaniu *wierzę, że jest Bóg*. W pojęciu tym zawiera się przekonanie, że nie chodzi tylko o wiedzę, że istnieje absolut. To początek osobowego spotkania z osobą Boga, zwrócenie się ku Bogu Żywemu, to wewnętrzna ufność, że nie tylko możemy go doświadczać, ale że on sam może komunikować się z człowiekiem i dawać znaki swojej obecności.

Drugi poziom *wierzę Bogu*, wyznacza kierunek osobowego zwrócenia się ku Bogu oraz zaangażowanie człowieka. W tym wymiarze wiara ujawnia się jako realizacja uczynków miłości na co dzień i w ten sposób realizuje się uobecnianie miłości, jakiej się doświadcza.

Trzeci poziom *wierzę w Boga* – wyrażenie, które wypowiada się w Credo, to zwrot w kierunku wiary ukształtowanej przez miłość. Ten dopiero poziom otwiera i zapoczątkowuje autentyczne poznanie Boga. Przekształca tę relację z pozycji obserwatora w rolę aktywnego uczestnika spotkania (Tomasz z Akwinu, 1975, 2-2, q.11, a.).

Jezus oddając życie za człowieka, sprawił, że wiara obejmuje poziom takich tematów jak sens życia i jego wartość. Papież Benedykt XVI uważał, że w postawie osoby wierzącej chodzi o to, aby to w jej przestrzeni człowiek spotykał się z odpowiedziami o sens istnienia. Papież przestrzegał, aby nie traktować wiary jako jednego z elementów składających się na porządek i ład życiowy jak przestrzeń rodziny, pracy, czasu wolnego. Wiara prawdziwa przenika te wszystkie rzeczywistości, ponieważ jeżeli jest prawdziwa to obejmuje spotkanie z osobą Boga (znalezienie jakiegoś Ty), który obdarza obietnicą niezniszczalnej miłości, totalnej, bezgranicznej.

W wierze scala się w jedno zaufanie i miłość. Wiara to inaczej świadomość miłości Boga. A ponieważ ta miłość nie ustaje, całe życie należałoby traktować jako odpowiedź na miłość oraz jako czas przez nią kształtowany.

Specyficzna postawa jaka rodzi się z zawierzenia, owe pytania wątpliwe powinniśmy stawiać nie tylko ze względu na uczciwość myślenia i odpowiedzialność rozumu, ale prawa miłości, która pragnie by osoby się poznawały. Mamy tu do czynienia z klasyczną relacją personalistyczną, dwu a nie jednostronną.

Joseph Ratzinger wszystkie rozważania podporządkowuje pytaniu: Czy to naprawdę Ty Boże? Wiara zatem nie oznacza ani bezrozumnej ani rozumnej pewności. Są to naturalne wątpliwości, które stawia się z poziomu miłości i z poziomu personalistycznego spotkania z osobą. Prezentuje postawę spojrzenia na wiarę jako początek poznania Boga. Wierzyć to zgłębiać, poszerzać poznanie, aby zbliżyć się do doskonałego oglądu Boga, ku Bożej rzeczywistości. Dlatego też, uważa Kardynał, praw-

dziwie wierzący nie pozostaje na poziomie *wierzę, że jest Bóg*, ani *wierzę Bogu*. Ufność i miłość wynoszą go na poziom *wierzę w Boga*, wierzę w osobę Boga (Benedykt XVI, 2011, nr 6).

Dzięki wierze, to nowe życie kształtuje całą ludzką egzystencję, opierając się na radykalnej nowości zmartwychwstania. W takiej mierze, w jakiej człowiek dobrowolnie okazuje gotowość, jego myśli, uczucia, mentalność i zachowania powoli są oczyszczane i przekształcane, w procesie, który w tym życiu nigdy w pełni się nie kończy. «Wiara, która działa przez miłość» (Ga 5, 6) staje się nowym kryterium myślenia i działania, które przemienia całe życie człowieka (por. Rz 12, 2; Kol 3, 9-10; Ef 4, 20-29; 2 Kor 5, 17).

Dlatego w punkcie 2 *Porta fidei* dokonał diagnozy sytuacji współczesnej i wyznaczył konieczne kierunki duchowego i intelektualnego rozwoju chrześcijan. Zauważył, że zbyt często zdarza się dzisiaj, że chrześcijanie bardziej troszczą się o konsekwencje społeczne, kulturowe i polityczne swego zaangażowania, myśląc, że wiara wciąż jest oczywistą przesłanką życia wspólnego. W rzeczywistości, założenie to nie tylko przestało być oczywiste, ale często bywa wręcz negowane. Z tego powodu niesłusznie pozwolono, aby kwestię wiary traktowano jako sprawę prywatną (Benedykt XVI, 2011, nr 10). Społeczna umowa czy też zgoda lub tolerancja dla kwestii religijnych jako element różnorodności społecznej, to zdecydowanie zbyt mało. Współczesna rola jaką Benedykt XVI przyznawał chrześcijanom w świecie, niejako ich zadanie, to publiczne świadectwo wiary, które ujawnia całe bogactwo, jakie kryje się w poziomie *wierzę w Boga*. Człowiek na tym poziomie wiary posiada siłę zdolną skutecznie działać na rzecz sprawiedliwości, ponieważ żyje pewnością swojego spotkania z Bogiem i doświadczeniem jego obecności.

Kard. Ratzinger równolegle sformułował uzasadnione obawy, że społeczeństwa nie składają się wyłącznie z wierzących, a częściej z coraz większych liczebnie wspólnot, które nie rozważają ani kwestii obecności transcendencji w swoim życiu, ani norm prawa naturalnego. Pozostają im jak pisał jedynie *przepisy drogowe* ludzkiego zachowania, które można projektować i uzasadniać z punktu widzenia ich wartości użytkowej. A ponieważ coraz częściej osoby o takich przekonaniach dominują

w grupie, wspólnocie, to także decydują o porządku społecznym, o normach i zasadach obowiązujących między ludźmi. Zagrożenie, które dostrzegał papież, to sytuacje i wybory w których tzw. wartość użytkowa, to czego człowiek potrzebuje w danej chwili lub raczej wydaje mu się, że potrzebuje, ogranicza porządek społeczny.

4. Dwa wymiary pokory

Jako propozycję a zarazem perspektywę wyrwania się z użytecznego i pozornie praktycznego życia, Benedykt XVI proponuje wracać do pytań odnoszących się do pokory: Czy Bóg może aż tak mocno pochylić się nad człowiekiem? Zniżyć się do człowieka? Czy człowiek może przejść przez życie bez zadziwienia się faktem, że Bóg może uczynić człowiekowi tak wielkie rzeczy i czy z tego powodu można nie dziękować Bogu? (Benedykt XVI, 2006).

Jeżeli, pisze Benedykt XVI przyjmujemy i uznamy, że Chrystus nie jest Bogiem, to sami zamykamy drogę spotkania. Wiara chrześcijan, wiara papieża to pewność, że Bóg nie może nie móc oddziaływać na człowieka (Ratzinger, 1985; 1999). Jeżeli wierzę w Boga, to wiem, że On przybywa między ludźmi stale. Jest Bogiem współczesnym, nie historycznym.

A więc wierzyć dzisiaj, to według papieża zawierzyć sensowi, znaczy pojmować nasze istnienie jako odpowiedź na Słowo Logos, które wszystko utrzymuje w trwaniu. Pozostać na poziomie wiary, że to czego nie widzimy jest bardziej realne od tego, co widzimy. Jeżeli zatem wiara przenika wszystkie wybory i decyzje, chrześcijanin nigdy nie może uważać, że to w co wierzy jest sprawą prywatną. Wymaga również odpowiedzialności społecznej za to, w co się wierzy.

Zakończenie

Z tego powodu, konkluduje papież, wyznanie wiary jest aktem zarówno osobistym, jak i wspólnotowym. Teologia, którą sam uprawiał, ale i nauczał, jest bliska życiowym doświadczeniom i potrzebom człowieka. Wypływa z doznawania Bożej miłości, która przejawia się w życie świadome i zaangażowane w świadczenie o tym (Benedykt XVI, 2005). To także uzasadnia zainteresowanie Ratzingera i jego udział w dyskusjach na temat porządku społecznego, roli Kościoła oraz świeckich w funkcjonowaniu państwa, tzw. wspólnotowość polityczna (Ratzinger, 2010). Pokazała to także dyskusja Habermas – Ratzinger, podczas której niewierzący i wierzący rozmawiali na temat miejsca i roli religii w przestrzeni społecznej, kulturowej i w nauce (Za: Teinert, 2006). W tym kontekście ważne jest także wyznaczenie granicy między wiarą naturalną i nadprzyrodzoną, które nasz autor różnicuje i które powinno znaleźć swoje odzwierciedlenie w społecznej świadomości. Wiedza, zaufanie i możliwość weryfikacji tego, w co się wierzy jest cechą wspólną obydwu (Ratzinger, 2006, 79-82, 101-105). Natomiast różnica pojawia się w punkcie wiedza, której źródło jest inne dla obydwu. W przestrzeni wiary naturalnej, wiedza powstaje poprzez proces uczenia się. Natomiast w wierze nadprzyrodzonej źródłem tym jest spotkanie z osobą Boga.

Aby zatem realizować postulat wiary doskonałej, aby naprawdę być człowiekiem wierzącym, należy mieć na uwadze owe trzy omawiane tu aspekty, które wychodzą od otwartości na spotkanie z osobą, i wzrastają do poziomu *wierzę w Boga*. Równoległe tylko wiara ukształtowana przez miłość pozwala człowiekowi autentycznie poznać i stawać się bardziej dojrzałym.

Bibliografia

- Benedykt XVI, (2005). *Deus caritas est*. Watykan.
- Benedykt XVI, (2006). *Faith, Reason and the University. Memories and Reflections*, 12.09.2006. (Za:) https://www.vatican.va/content/benedict-xvi/en/speeches/2006/september/documents/hf_ben-xvi_spe_20060912_university-regensburg.html (dostęp: 04.09.2023).
- Benedykt XVI, (2009). *Caritas in veritate*. Watykan.
- Benedykt XVI, (2011). *List Apostolski w formie „Motu Proprio” Porta Fidei*: 11.10.2011. (Za:) https://www.vatican.va/content/benedict-xvi/pl/motu_proprio/documents/hf_ben-xvi_motu-proprio_20111011_porta-fidei.html. (dostęp: 04.09.2023).
- Benedykt XVI, (2022). *Moja wiara*. Kraków: Znak.
- Burgos, J.M. (2010). *Personalizm*. Warszawa: Centrum Myśli Jana Pawła II.
- Gacka, B. (2014). Personalizm chrześcijański św. Jana Pawła II. *Studia Theologica Varsaviensia*, 1, 29-30.
- Ratzinger, J. (1985). *The Ratzinger Report*. San Francisco: Ignatius Press.
- Ratzinger, J. (1999). *Nowa pieśń dla Pana*. Kraków: Znak.
- Ratzinger, J. (2000). *Śmierć i życie wieczne*. Warszawa: PAX.
- Ratzinger, J. (2005). *Moje życie*. Częstochowa: Edycja Świętego Pawła.
- Ratzinger, J. (2006). *Christianity and the Crisis of Cultures*. San Francisco: Ignatius Press.
- Ratzinger, J. (2007). *Jesus of Nazareth, From the Baptism in the Jordan to the Transfiguration*. New York: Doubleday.
- Ratzinger, J. (2010). *Prawda, wartości, władza*. Kraków: Znak.
- Ratzinger, J. (2018). *Wprowadzenie w chrześcijaństwo*. Kraków: Znak.
- Salij, J. (2021). *Dzieła wybrane, t. II, Święty Tomasz z Akwinu*. Warszawa: Teologia Polityczna.
- Sobór Watykański II, (1964). *Konstytucja dogmatyczna o Kościele „Lumen Gentium”*. (Za:) https://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_const_19641121_lumen-gentium_lt.html. (dostęp: 04.09.2023).
- Sobór Watykański II, (1965). *Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym „Gaudium et Spes”*. (Za:) https://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_const_19651207_gaudium-et-spes_lt.html (dostęp: 04.09.2023).
- Tomasz z Akwinu, (1975). *Suma teologiczna. O Bogu*, t. 1 (I, q. 1-12), tłum. P. Bełch. Londyn: Katolicki Ośrodek Wydawniczy „Veritas”.
- Teinert, Z. (2006). Habermas i Ratzinger: Wiara i wiedza w dobie sekularyzacji. *Poznańskie Studia Teologiczne*, 20, 151-168.
- Wojtyła, K. (1961). Personalizm tomistyczny. *Znak*, 13(5), 664-675.
- Wojtyła, K. (1979). *The Acting Person*. Dordrecht, Boston, London: D. Reidel Publishing Company.